

**«Одне й те ж в нас: живе і мертво; те, що спить,
і те, що не спить; молоде й старе, бо ЦЕ, що
змінилось, є ТЕ, і навпаки, ТЕ, що змінилось, є ЦЕ».**
Геракліт.

ДІАЛЕКТИКА ЯК ВЧЕННЯ ПРО РОЗВИТОК

Метою даної теми є: засвоєння студентами найбільш важливих положень діалектики як теорії розвитку через з'ясування того, що таке діалектика і які її історичні форми; на яких принципах побудована діалектика; в чому полягають її закони; що таке категорії діалектики і що вони собою виражають. Тому розкриття теми відбуватиметься через розгляд наступних питань:

1. Діалектика та її історичні форми.
2. Принципи і закони діалектики.
3. Категорії діалектики.

Діалектика та її історичні форми

Слово діалектика походить з давньогрецької мови. У первісному своєму значенні воно виражало мистецтво вести бесіду. Сократ і Платон діалектикою називали «мистецтво задавати питання й давати на них відповіді», мистецтво перемагати в полеміці зі своїм опонентом.

Нового змісту надав діалектиці Георг Вільгельм Фрідріх Гегель. Він розглядав діалектику як, перш за все, вчення про всезагальний зв'язок усього, що існує, з усім існуючим іншим. Саме такий підхід надає змогу розглядати і природу, і суспільство, і людське мислення не відриваючи їх одне від одного, а в їх органічному взаємозв'язку. Вчення ж, що базується на запереченні наявності в дійсності зв'язків усього з усім, Гегель назвав – на противагу діалектиці – метафізикою, запозичивши це слово також з античної філософії.

Слід зауважити, що гегелівська діалектика не була якимось абсолютно новим філософським вченням. Майже за дві з половиною тисячі років до Гегеля Геракліт Ефеський (від назви міста, в якому він народився) фактично створив

підґрунтя для формування і гегелівської, і наступних за нею типів і форм діалектики як вчення про зв'язок усього з усім.

Подвійним змістом терміна *діалектика* обумовлене роздвоєння напрямків розвитку неї самої. Якщо сократівсько-платонівська діалектика послідовно просуvalась у напрямку: *діалектика* – *діалог* (розмова) – *дискусія* (публічне обговорення якогось спірного питання) – дискурс (логічне обґрунтування доводів у ході дискусії), то започаткована Гераклітом діалектика, що згодом одержала назву *наївної* або ж *стихійної* (на відміну від діалектики Гегеля, яку прийнято називати *ідеалістичною*, і, відповідно, К.Маркса – *матеріалістичною*) отримала своє продовження в різного роду спробах – більш чи менш послідовних – виявлення джерела й певних закономірностей руху як саморуху, розвитку як саморозвитку.

В наївній (гераклітівській) діалектиці містяться геніальні здогадки про безперервність і незникненість, незнищеність руху і розвитку як специфічної форми руху. Як сказав Геракліт, «світ не створений ніким з богів і ніким з людей, а завжди був, є й буде вічно живим вогнем, що закономірно затухає й закономірно розгорається знов» (История античной диалектики. – М.: Мысль, 1972. – с. 88).

Діалектика у всіх трьох її названих формах заснована на вимозі розглядати всі існуючі речі (предмети, явища, процеси) у їхньому взаємозв'язку, у русі та у розвитку. Метафізика ж – ізольованими одне від іншого. Відповідно, й способи (методи) мислення, якими керуються люди в своїй діяльності, поділяються за своїми засадами на діалектичний і метафізичний. Обидва вони мають право на існування, оскільки кожен із них здатний давати позитивний, тобто, ефективний реальний результат. Однак метафізичний спосіб мислення може призвести людину, яка ним керується до бажаного нею результату лише на обмеженому відрізку простору й часу. Тобто, цей спосіб (метод) мислення придатний для вирішення лише локальних задач, в яких ігнорування наявності дійсно існуючих зв'язків, руху й розвитку не веде за собою негативних наслідків. Для задач же, вирішення яких розраховане на більш віддалену перспективу, метафізичний спосіб (метод) мислення

непридатний. В цих випадках необхідно керуватись не метафізичним, а діалектичним способом (методом) мислення.

Принципи й закони діалектики

Діалектика, як і кожне інше вчення, що претендує бути *теорією*, тобто, системою наукових знань про певну сукупність предметів, явищ, процесів, має спиратися й дійсно спирається на певну систему *принципів*. Під принципом в даному випадку розуміється первоначало, те, що лежить в основі. Такими принципами для діалектики як вчення про всезагальний зв'язок, рух і розвиток є:

- принцип єдності світу (весь світ – єдиний в своєму існуванні і в своєму походженні);
- принцип сходження від абстрактного до конкретного (під конкретним розуміється єдність різноманітного, або ж єдність у різноманітності);
- принцип збігання початку й кінця (проходячи певне коло свого само розгортання, все повертається до вихідної точки, але вже на новому витку спіралі само розгортання);
- принцип збігу логічного і історичного (логічне – це ніщо інше, як «зняте» історичне, тобто таке, що звільнене від усього випадкового, «наносного», не-необхідного).

Кожен із цих принципів взаємодоповнює інші, тому, взяті в цілому, вони становлять собою не довільну сукупність, не механічне нагромадження, а цілком визначену *систему*, тобто, упорядковану єдність елементів, що її складають.

Виходячи з принципу єдності світу, не можна не визнати, що, оскільки світ – єдиний і в своєму існуванні, і в своєму походженні, в ньому існують зв'язки усього з усім, і немає в світі нічого, що не було б пов'язаним з усім іншим у той чи інший спосіб. Якщо ж це саме так, то серед усіх незчисленних зв'язків обов'язково існують такі, які мають сталий, необхідний, суттєвий,

повторюваний характер. Саме такі зв'язки і становлять собою те, що має назву закону.

Таким чином, **закон є проявом і вираженням сталих, необхідних, суттєвих, повторюваних зв'язків.**

Слід зауважити, що таке визначення поширюється лише на так звані об'єктивні закони, тобто на ті, що діють у природі, суспільстві й людському мисленні об'єктивно, незалежно від волі й бажань як окремої людини, так будь-яких груп людей. Як відомо, існують ще й інші закони – ті, що складають собою законодавчу базу будь-якої держави – так звані юридичні або ж правові закони, й на них таке визначення не поширюється. Юридичними законами регулюються (повинні регулюватись) правові відносини між людьми в державі. Оскільки ж вони розробляються, приймаються і затверджуються, а не відкриваються людьми (як це має місце у випадку із об'єктивними законами), остільки юридичні закони не завжди мають необхідний характер.

Логічні ж закони є проявом і виразом дії законів об'єктивних, однак необхідно відзначити, що як кожен об'єктивний закон має цілком об'єктивно існуючі межі свого застосування, так і відповідним чином є межі дійсного застосування кожного з законів будь-якої логіки.

Закони тієї чи іншої науки поширюються на певні предметні області дійсності.

Найбільш широкими за своєю дією є ті закони, які охоплюють усі можливі області дійсності, тобто, і природу, й суспільство, й людське мислення. Саме такими законами є закони діалектики. Ними не підміняються, не заміщуються, не витісняються закони окремих наук.

Лише те, що є спільного для природи, суспільства й людського мислення, підпорядковується законам діалектики.

Основним законом, **ядром діалектики, який виражає собою джерело усякого руху як саморуху, усякого розвитку як саморозвитку, є закон єдності і боротьби протилежностей.** Можна навести приклад дії цього закону: плюс і мінус, сили тяжіння і відштовхування, асоціація і дисоціація, асиміляція і дисиміляція, чоловіче й жіноче, продуктивні сили й виробничі відносини – все

це – *протилежності*, які знаходяться між собою в стані єдності і боротьби, тобто, *протириччя*, тільки завдяки яким і існує постійно рух – як не тільки й не стільки зміна просторово-часових координат, а як будь-яка зміна, що відбувається.

Закон взаємного переходу кількісних і якісних змін, в свою чергу, виражає собою *механізм усякого руху як саморуху, усякого розвитку як саморозвитку*. Зміст його полягає в тому, що *кількісні зміни*, що поступово накопичуються в предметі, явищі, процесі, досягнувши певного – критичного стану, викликають, породжують, спричиняють «сплеск», «вибух», «перерив поступовості», «стрибок», який призводить до певних – *якісних зрушень, трансформацій, перетворень* в самому предметі, явищі, процесі. Тобто, будь-який процес розвитку, взятий у достатньо тривалому часовому інтервалі, складається з двох протилежних фаз: *еволюційної* і *революційної* (див., відповідно, нижче: словник). Оскільки жодна революція в будь-якій системі не відбувається доти, доки не назріла *криза* (див. нижче: словник) самої системи, то цілком правомірним буде твердження: *причиною усякої революції, в будь-якій сфері дійсності, є криза*, тобто, такий стан системи, в якому вона вже вичерпала внутрішній ресурс свого розвитку за рахунок існуючих на даний момент факторів. Так, наприклад, неолітична революція, що відбулась в період пізнього неоліту (6-те – 3-є тисячоріччя до нової ери), в результаті якої відбувся «стрибок» до незнаних до того часу металевих знарядь праці, мала своєю причиною кризу системи, що базувалась на виготовленні, застосуванні і використанні кам'яних знарядь. Аналогічним чином, промислова революція (кінець XVIII-го – початок XIX-го ст.), яка призвела до впровадження у промисловість парових машин, мала своєю причиною кризу системи матеріального виробництва, що спиралася на використанні праці людини як основного енергоносія.

Дійсний, тобто такий, що існує з необхідністю, зв'язок закону єдності і боротьби протилежностей з законом взаємного переходу кількісних і якісних змін полягає в тому, що другий з них є проявом і доповненням першого, і

виражає собою єдність і боротьбу протилежних фаз будь-якого процесу розвитку, а саме, еволюційної й революційної.

Закон заперечення заперечення, як і закон взаємного переходу кількісних і якісних змін, теж означає собою продовження і доповнення основного закону діалектики і виражає собою єдність і боротьбу сталого і змінюваного, стабільного й мобільного, постійного і мінливого. Суть його полягає в тому, що він виражає собою *траєкторію руху* в процесі розвитку: умовно кажучи, ця траєкторія являє собою спіраль, яка сама по собі є синтезом *прямолінійного* просування вперед і *колоподібного* повертання до начебто старого, але це повертання відбувається вже на новому витку спіралі. Невід'ємною ознакою дії закону заперечення заперечення є *спадкоємність* між новим і старим: старе в новому не знищується, а переходить в іншу форму свого існування, зберігаючи в собі самому все те, що є в ньому життєздатного. Тобто, як це й сказано фактично Гераклітом (див епіграф до даного розділу), *нове є старе, що змінилось*.

Однак необхідно відзначити, що саме так відбувається лише в тому випадку, якщо перше заперечення не знищує потенціал подальших заперечень того, що заперечується. Гегель пояснює це на прикладі з ячмінним зерном: таке зерно може або бути розмолотим у ячмінне борошно (негативне, руйнівне, деструктивне заперечення), або ж бути посадженим у родючу землю (позитивне, життєдайне, конструктивне заперечення). В залежності від того, яким було *перше* заперечення, можливість здійснення *другого* або ж збережеться, або – ні. Для того, щоб процес розвитку мав реальні позитивні перспективи, необхідно, щоб кожне заперечення «старого» «новим» не носило руйнівного характеру, не знищувало саму можливість подальшого заперечення. Саме тоді й відбуватиметься процес розвитку як зміна «новим» «старого» і далі – «найновішим» – «нового», причому в «найновішому» знайдуть своє відображення певні риси «старого». Тобто, *закон заперечення виражає собою завжди повернення до начебто старого, але на іншому витку спіралі*.

Категорії діалектики

Закони діалектики можуть бути виражені лише за допомогою категорій.

Категорії діалектики це найбільш загальні поняття, які мають відношення не до окремих сторін, областей, галузей дійсності, а до самої дійсності в цілому. Немає такої ділянки дійсності, в якій було б відсутнім те, що підпадає під визначення його такими філософськими категоріями, як: кількість, якість, міра; одиничне, особливе, загальне; явище й сутність; форма й зміст; причина й наслідок; необхідність і випадковість; можливість і дійсність; ціле і частина; система, структура, елемент.

Дію законів діалектики можна простежити і через взаємозв'язок категорій, але це буде лише відображенням того руху, який має місце в дійсності.

Як і в усякій окремій науці, у філософії категорії відіграють роль необхідного інструмента формулювання і гіпотез, і концепцій, і теорій, і законів. І наукові, і філософські категорії є передумовою і результатом (згадаємо принцип збігання початку й кінця) створення будь-якої теоретичної побудови: ними оперують на початку цього процесу; їх розвивають у ході нього; їх уточнення стає цілком закономірним його продуктом.

За словами Геракліта «світ відкривається людині настільки, наскільки вона до цього готова». Мірою ж такої готовності є – не в останню чергу, переважно, здебільше – рівень розробленості категорій філософії, і діалектики – як одного з найважливіших її розділів – насамперед.

Вперше категорії філософії, до складу яких належать і категорії діалектики, були розроблені Аристотелем. Цю роботу найбільш настійливо продовжили І. Кант і Г.В.Ф. Гегель. З їх часів відбулись певні уточнення змісту цих категорій. Деякі з них в їх сучасній інтерпретації ми наводимо нижче. При цьому необхідно звернути особливу увагу на так звані парні категорії, оскільки саме в них найбільш виразно проявляється єдність і боротьба протилежностей – в даному випадку – через протилежність категорій.

Кількість – характеристика явищ, предметів, процесів за ступінню розвитку або інтенсивності їх властивостей, що виражено в величинах і цифрах.

Якість – така визначеність предмета, яка характеризує його як даний предмет; визначальна властивість.

Міра – діалектична єдність кількості і якості, або ж такий інтервал кількісних змін, в межах якого зберігається якісна визначеність предмета.

Одиничне – характеризує окремий предмет, явище, процес, що відрізняється за своїми просторовими, часовими властивостями від інших, в тому числі подібних йому, предметів, явищ, процесів.

Загальне – об'єктивно існуюча схожість характеристик предметів, явищ, процесів, приналежність до однієї й тієї ж групи предметів, явищ, процесів.

Особливе – діалектична єдність одиничного й особливого.

Наприклад, у вислові: «Жучка є тварина», – одиничним виступає «Жучка», загальним – тварина. Особливим же в цьому випадку буде «собака».

Явище – зовнішні зміни предмета, характеристики того чи іншого предмета.

Сутність – внутрішня, глибоко прихована, відносно стала сторона того чи іншого предмета, явища, процесу, що визначається через сукупність найважливіших його рис і характеристик.

Форма – упорядкованість предмета, явища, процесу; спосіб існування того чи іншого змісту.

Зміст – сукупність елементів у їх взаємодії, що визначає тип, характер того чи іншого предмета, явища, процесу.

Причина – явище, що викликає собою інше явище.

Наслідок – явище, що викликано іншим явищем.

Необхідність – такий однозначно обумовлений зв'язок явищ, при якому виникнення події-причини обов'язково веде за собою цілком визначене явище – наслідок.

Випадковість – такий зв'язок явищ, реалізація якого можлива як один із альтернативних варіантів.

Можливість – передумова виникнення того чи іншого явища, процесу, його потенційне існування.

Дійсність – втілення можливості.

Ціле – єдність частин в багатоманітності їх зв'язків.

Частина – те, що входить до складу цілого.

Елемент – така складова частина системи, яка не може бути поділена на менші.

Система – упорядкована множина взаємопов'язаних елементів, яка має певну структуру і організацію.

Структура – видимий, сталий спосіб зв'язку елементів того чи іншого складного цілого.

Безумовно, перелік категорій діалектики не вичерпується тими, що були названі вище. Тут були згадані лише деякі з них. Кожна з категорій – це, як сказав К.Маркс, «щабель в виділенні людиною себе з оточуючого його світу».

Як сказав Геракліт, «світ відкривається людині настільки, наскільки вона до цього готова». Мірою ж такої готовності є – не в останню чергу, переважно, здебільше – рівень розробленості категорій філософії, і діалектики – як одного з найважливіших її розділів – насамперед.

Основні терміни

Гіпотеза – наукове припущення, яке висувається для пояснення певних явищ дійсності.

Дискурс – той, що здійснюється шляхом логічних міркувань, розсудливий, опосередкований.

Дискусія – публічне обговорення якогось спірного питання.

Діалектика – у первісному значенні – мистецтво полеміки, логічний метод встановлення істини шляхом виявлення й подолання суперечностей у судженнях опонента; у сучасному філософському трактуванні – вчення про найзагальніші закони руху як саморуху, розвитку як саморозвитку.

Діалектичне заперечення – таке, яке не знищує в предметі, явищі, процесі його основу, потенціал подальшого розвитку, а зберігає його.

Діалог – розмова між двома особами; літературно-публіцистичний або філософський твір у формі розмови.

Еволюція – процес плинного, поступового накопичення певних кількісних змін.

Закон – вираження й прояв необхідних, суттєвих, сталих, повторюваних зв'язків між предметами, явищами, процесами.

Категорії діалектики – найбільш загальні поняття, які відносяться не до окремих галузей. Ділянок дійсності, а до дійсності як такої.

Концепція – (від лат. conception – сприйняття) – система поглядів на певне явище; спосіб розуміння, тлумачення якихось явищ; основна ідея певної теорії.

Криза – складний, загострений стан, переломний, вирішальний момент.

Метафізика – термін, вперше застосований Андроніком Родоським по відношенню до останнього розділу «Нового Органона» Аристотеля, який самим автором не був ніяк названий, і містив, переважно, загально філософські міркування; з того часу застосовувався як синонім філософії, доки Г.В.Ф. Гегель не надав йому іншого змісту: протилежного діалектиці.

Принцип – основна ідея, що пронизує наскрізь ту, чи іншу концепцію або ж життєву позицію.

Революція – якісна зміна, різкий, стрибкоподібний перехід від одного якісного стану до іншого.

Розвиток – особливий тип змін, перехід предмета, явища, процесу від одного стану до іншого, який не зводиться до попередніх.

Стрибок – перехід кількісних змін у якісні або перехід із одного якісного стану в інший.

Суперечність – єдність і боротьба протилежностей.

Питання та завдання для самоконтролю.

1. В яких двох значеннях застосовується термін діалектика?
2. Які історичні форми діалектики як теорії розвитку вам відомі?
3. В чому саме полягає протилежність двох способів мислення: метафізичного й діалектичного (за Г.В.Ф. Гегелем)?
4. Що виражає собою закон взаємного переходу кількісних і якісних змін? Яким чином він зв'язаний із законом єдності й боротьби протилежностей?

5. Що таке «заперечення заперечення»? Чим є закон заперечення заперечення по відношенню до закону єдності й боротьби протилежностей?
6. Чи підміняють собою закони діалектики окремо-наукові закони? Якщо – так, то чому? Якщо – ні, то чому?
7. Чому Геракліт – той, хто дві з половиною тисячі років тому впритул наблизився до розкриття законів діалектики, так і не спромігся цього зробити? Що саме йому завадило зробити це?
8. На прикладі: «Іван є людина» покажіть зв'язок категорій «одиничне», «особливе», «загальне».

Література:

Основна:

- Введение в философию/ под ред. Фролова И.Т. 2-е изд. – М.: Республика, 2003. – С. 95-184.
- Введение в философию: Учебник для вузов. В 2-х ч./ Фролов И.Т., Араб-Оглы Э.А., Арефьева Г.С. и др.– М.: Политиздат, 1989. – Ч.2. – С.95-184.
- Канке В.А. Философия. Исторический и систематический курс: Учебник для вузов. – М.: Логос, 2002. – С. 193-225.
- Кант И. Критика чистого разума. – Соч. в 6-ти т. – М.: Академиздат, 1964. – Т.3. – С.11-19, 31-68.
- Філософія. Курс лекцій: Навчальний посібник / за ред Бичка І.В., Осічнюка Ю.В., Табачковського В.Т. та інш. – К.: Либідь, 1991. – С.226-256.
- Філософія: Навчальний посібник / за ред Надольного І.Ф. – К.: Вища школа, 2000. – С.222-260.
- Філософія: Підручник / за ред Заїченка Г.А. – К.: Вища школа, 1995. – С.205-247.
- Філософія: Посібник для студентів вищих навчальних закладів/ Причепій Є.М., Черній А.М., Гвоздецький В.Д., Чекаль Л.А. – К.: Академія, 2001. – С. 130-135; 137-145.

Додаткова:

Алексеев П.В., Панин А.В. Философия. Учебник – М.: Проспект, 2000 .– С.451-584.

Дротянко Л.Г. Феномен фундаментального і прикладного знання (Постнекласичне дослідження). – К.: Вид-во Європ. ун-ту фінансів, інформ.систем, менеджм. і бізнесу, 2000. – 225-264.

Зарубіжна філософія ХХ ст. – К.: Довіра, 1993. – С. 221 – 224.

Ильенков Э.В. Диалектическая логика. – М.: Политиздат, 1984. – С. 55-78.

Ильенков Э.В. Философия и культура. – М.: Политиздат, 1991. – С. 43-100; 115-152.

Канке В.А. Философия. Учебник .– М.: Логос, 2002. – С.162-167.

Шаповалов В.Ф. Основы философии. От классики к современности, изд. 2-е, доп.: Учебное пособие для вузов. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000. С. 414-456.

Першоджерела

Антология мировой философии. В 4-х томах, 5-ти кн. – М.: Мысль, 1969 – 1972. – Т.3. – С. 89 – 394.

Гегель Г.В.Ф. Кто мыслит абстрактно? // Гегель Г.В.Ф. Работы разных лет. В 2-х томах. Т.1 – М.: Мысль, 1970 – С. 387 – 394.

Мир философии: Книга для чтения. В 2-х частях / Составитель Гуревич П.С., Столяров В.И – М.: Политиздат, 1991 – Т.1 – С. 296 – 297; 387 – 394.